

զի շուտ կամ ուշ հարկաւ կը հանդարտի: Բարկութենէս կրակ կտրեր էի, տեսնելով անմեղ տղուն այնպէս չարաւիւր. արիւնը երակացս մէջ կ'եռար, և կենացս մէջ այն առաջին անգամն էր որ բարկութիւնս շարժեցաւ: Տեսնելով որ ասիկայ չուզեր մօրս և խաթունին աղաչանացը զիջանիլ, սաստկութեամբ և կատաղութեամբ վըրան կը յարձրկիմ: Ուժով մը զգեստին ծայրերը կը բռնեմ, և զինքը աթոռի մը վրայ կը ձգեմ: մէկէն կը խլեմ խեղճ կարողինան՝ լալագին և սարսափած, և մօրս կը տանիմ: Անպիտանը կրակի պէս կարմրցաւ. նստած տեղէն ելաւ, վրաս վազեց և երկու ուժով ապտակ ինջեցուց, կատաղութեամբ պռուշտով. քեզի պէս սրիկայ: Վերջը գլխարկն առաւ և շտապաւ գնաց: Ես սեղանին վրայէն չեմ գիտեր ինչ առի, և սաստիկ զայրացած՝ ուզեցի ետեէն վազել. բայց մայրս զիս բռնեց և ստիպեց որ քովը կենամ:

Այն վայրկենէն սրտիս մէջ ասոր դէմ անհաշտ ատելութիւն մը մտաւ: Թէպէտ դեռ տասը տարեկան չկայի, բայց այնու հանդերձ կիրքը մատաղ սրտիս մէջ խոր արմատներ ձգեց. այն միջոցին զգացի բովանդակ այն բորբոք մոլորքն զոր վրէժխնդրութեան փափաքը կը զարթուցանէ. և ներսս՝ իմ հասակէս վեր զօրութեամբ երդունցայ վրէժ խնդրելու, և շուտով և լիովին վրէժ խնդրելու: Մայրս իմացաւ իմ այլայլութիւնս. ջանաց զիս համոզընել որ այդ կերպով գործելս գէշ ըրի. նաև սաստիկ ալ յանդիմանեց զիս, ըսելով որ այն ապտակներուն և աւելին ալ արժանի էի: Այս խօսքերս փոխանակ զիս հանդարտելու, աւելի բարկութիւն ու կատաղութիւնս վառեցին, և մրտքէս յեղ յեղելով. ինծի ապտակ մը, ինծի. քթիս տակէն ըսի. Պիտի հատուցանես զայն:

Տուն դարձանք. բոլոր գիշերը և հետեալ օրը կարողինա տագնապեալ ու անհանգիստ անցուց. երեկոյեան դէմ՝ վրան անանկ այլայլութիւն մը ե-

կաւ որ մայրս վախի մէջ ձգեց. և երբոր չաղէկցաւ, հապա աւելի ալ գէշցաւ, մօրը իմաց տուի: Խեղճ խաթունը եկաւ զինքը տեսնելու, և օր մը առաջ տեսածէն շատ տարբեր դտաւ. չուզեց զինքը թողուլ. նստաւ օրօրոցին մօտ և գեղին բժիշկը կանչել տուաւ, որ մանրամասն զննելէ ետեւ մօրս և խաթունին հետ քանի մը բան խօսեցաւ որ ես չկրցայ հասկընալ. տեսայ միայն որ անկէ ետեւ երկուքն ալ սկսան սաստիկ արցունք թափել: Ինչ պիտի ըլլայ, կ'ըսէի ինքնիրենս. արդեօք պիտի մեռնի կարողինա: Այս մահուան տխուր մտածութիւնը, որ շատ անգամ ինծի տագնապ և յուզումն պատճառեր էր, սրտիս խորը թափանցեց: Այս մտածութեան վրայ, միտքս եկաւ քիչ առաջ դղեկին մէջ հանդիպած տեսարանը, և կարծես թէ ներքին ձայն մը կըսէր ինծի. Եթէ մեռնի կարողինա, զինքը սպաննողը՝ քեզի այն ապտակները տուողն է: Արիւնս մաղձիս հետ խառնուեցաւ. վրէժխնդրութեան մահաբեր մտածութիւնը աւելի սոսկալի և բուռն կերպով մը նորոգուեցաւ. ալ չկրցայ դէմ դնել, և երդունցայ վրէժս խնդրելու: Իմ վրէժս հանելով, կ'ըսէի ես ինծի, խեղճ կարողինայի ալ վրէժը հանած կըլլամ, որ իրեն պատճառաւ պիտի մեռնի. ուստի ինչ ըլլայ չըլլայ, պէտք է անկից վրէժ խնդրել:

Մէկ դժնդակ յարմարութիւն մը քիչ ատենէն այս իմ դժպիտի խորհուրդս 'ի գործ դնելու առիթն հանդիպցուց ինծի:

Կը շարունակուի:

Մեռելաբաղ 'ի Քոչիկիկ:

Երբ Աննամի մը կը մեռնի, իմաց կու տան իր ազգականացն ու բարեկամացը, որոնք մեռելոյն տունը կու գան, ուր պնակի մը մէջ ստակ կը ձրգեն, որով յուղարկաւորութեան ծախ-

քը կ'ըլլուի: Այս բանս նաև նշան մըն է թէ արչափ աւելի կամ նուազ ցաւ պատճառներ է վախճանեալը:

Սուգը երկայն և խիստ է. մէկն որ հայրը կամ մայրը կորսնցուցեր է, չկրնար հրապարակական պաշտօն մը վարել մինչև երեք տարի: Սուգի հագուստն ալ սպիտակ է:

Բանի որ Գաղղիացիք Սայկոնի կը տիրեն՝ պոնցերն ու առաջաւոր ընտանիքները ձգեցին ելան, անոր համար հիմայ ուրիշ անգամներու նման մեծ յուղարկաւորութիւններ չեն տեսնուիր: Ներսի կողմերն, օր մը բաղդ ունեցայ, կ'ըսէ ճանապարհորդ մը, ներկայ գրտնուելու թաղման հանգիսի մը: Երբ գետակի մը ելեբքը կը շրջագայէի, ողբոց ու լալու աղաղակ մը լսեցի, այնպէս որ ամենէն պինդ սրտերն ալ կը շարժէին. գէպ 'ի այն տունը ուղղեցի քայլերս ուստի այս աղաղակները կու գային: Ինչ տեսնեմ, ընտանեաց գլուխը առջի գիշերը մեռեր էր և մարմինը դադաղի մը մէջ փակուած նախնեացն ուրիշներու նուիրուած խորանին առջև դրեր էին. ամէն տուն իր խորանն ունի, ուր անուշ հոտեր կը ծխեն: Այրին երեսը ծածկած ու սպիտակներ հագուած բերան 'ի վար գետին ընկած խոր հառաչանքներ կ'արձակէր: Ուրիշ կին մըն ալ նոյնպէս երեսը ծածկած և սպիտակներ հագուած վախճանելոյն կենաց գլխաւոր պարագաները կը պատմէր: Ննջեցելոյն ալգականները և տեղւոյն մեծամեծները ամէնքն ալ սպիտակ պատմութեան հագուած, կերակուրներով զարդարուն սեղանի մը չորսդին գետին նստեր էին. ամէնքն ալ կ'ուտէին կը խմէին 'ի պատիւ նընջեցելոյն, որ ըստ պուտտական հաւատոց կը թողուր այս աշխարհս և կը սկսէր գերագոյն կեանք մը, որով աստիճան մը կը մերձենար վերին երանութեան: Պոնց մը Պուտտայի քուրմերուն այլանդակ զարդերը հագուած՝ մեռելոց պաշտամունք կը կատարէր, հետն ալ Աննամիի երկու մանկահասակ տիւրացուներ: Մերթ ընդ մերթ պոնցը

նշան կու տար և խումբ մը երաժիշտ անհամաձայն եղանակներ կը լսեցուներին, որոնց նմանը մարդուս ականջը երբէք այնպէս խայթած չեն: Իմ հոն գալստեանս զարմանքը քիչ մը պղտորեց այն հանգէսը: Ծեր մը ոտք ելաւ ինծի եկաւ, զիս հրաւիրեց սեղան նստելու, և ինծի պտուղ, թէյ և բրինձի օղի հրամցուց: Ես ալ կերայ ու խմեցի 'ի յիշատակ մեռելոյն հոգւոյն 'ի մեծ հաճութիւն ժողովականաց: Այն պտուղները որ թողուցի՝ պոնցին տըրուեցան, ինքն ալ նուիրեց զանոնք պաշտպան ոգւոց և յետոյ խորանին վրայ միւս ընծայից մէջ դրաւ:

Տան հանգէսը լմննալով, մարմինը վերուցին խլացուցիչ բարձրաձայն աղաղակներով. և այս աղաղակաց նպատակն էր վախցունել և վառնտել չար ոգիները, որ տանը բոլորտիքը կը թափառէին: Դադաղը մեծ ճաղի մը մէջ դրին որ վիշապներու, օձերու և թռչնոց պատկերներով զարդարուած էր, և երեսուն ու երկու մեռելակիրք վերուցին զայն և երկայն ձողերով ուսերնուն վրայ զետեղելէն ետքը, հանգէսով ճամբայ ելան տանելու ննջեցելոյն մարմինը, ուր որ ինքը անձամբ ընտրած էր իբրիւր վերջին բնակարան: Ճամբան երաժշտութիւնն ու աղաղակները վայրկեան մըն ալ չդադրեցան. մանաւանդ երբ ուղեկիցք կը կենային մեռելակիրներուն հանգիստ տալու համար, այն ատեն աղաղակներն ալ աւելի կը բարձրանային: Երբեմն ալ բազմաթիւ հրալից փամփուշտներ կը պայթեցունէին: Պոնցը ճամբուն մէջ թղթէ ժապաւեններ կը ցրուէր, որոնց վրայ յուղարկաւորութեան պատշաճ գրուածներ կային: Աննամիքը այնպէս կը հաւտան թէ չար ոգիները կը կենան ճամբուն վրայ կարգալու այն գրութիւնները, որով շատ մը ժամանակ կը կորսնցընեն, մինչ իրենք կը փութան մարմինը գերեզման իջցնելու քանի որ անոնք զբաղեր են իրենց կարգացմունքին, որպէս զի չըլլայ թէ մեռելոյն հոգւոյն հետ գերեզման մտնեն, ու

զինքը տանջեն, վասն զի Աննամիգիբ կը կարծեն թէ հոգին գերեզմանին մէջ պիտի բնակի մարմնոյն հետ մինչև որոշեալ ժամանակ մը: Երբ գերեզմանը կը ծածկեն՝ այն ժամանակն երաժշտութիւնը և աղաղակները ձայներնին կը բարձրացունեն, որպէս զի արգելուն չար ոգիները որ գերեզման չմտնեն: Ետքէն գերեզմանին վրայ բրինձ ու պտուղներ կը դնեն և կը ձգեն կ'երթան: Ատեն անցնելէն վերջը շիրիմ մը կը կանգնեն այն գերեզմանին վրայ, որուն նոր նոր ընծաներ կը բերեն:

Այս շիրիմներէն ոմանք շատ շքեղ են. Չինաց շիրիմները մահկաձե են. Աննամիցիներուն կամ բարձր բուրգեր են, կամ պզտի գեղեցիկ բակոտներ և կամ պարզ գերեզմաններ, որոնք թամբաւոր պառկած ձիւ մը տգեղ ձևն ունին: Այս փոքրիկ շէնքերը աղիւսէ և կամ պարզապէս հողէ շինուած են. վերջը միսրադոյն թանձր շաղախով ծեփած, և այս շաղախը կը կազմեն Աննամից անտառներուն մէջ գտնուած ծառի մը ճիւղերը ջրոյ մէջ լուծելով, ետքը դիւրաւ այն շաղախը քար կը ձևացունեն և ուզած գոյներնին կու տան անոր, այնպէս որ դրսուանց մարդ կը խաբուի և միայն գերեզմաններուն աւերակներէն կ'իմացուի որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ չորնալով պնդացած շաղախ: Այս շաղախս շատ օգտակար կերպով կը գործածուի տները յատակելու համար:

Շատ մը ամենապարզ դամբանական շինուածներ ալ կը գտնուին, որոնք հողակոյտէ կը ձևանան, գլխատ բրդան ձևերով, որոնց վրայ մէկ կամ շատ գերեզմաններ պատրաստուած են, ընտանիքի մը մէկ կամ քանի մը անձանց համար: Մինչև տասը պզտի գերեզմաններ համբեցի այսպիսի ծայրատ բրդի մը վերին խարսխին վրայ:

Գերեզմաններուն ստէպ այց կ'ելլեն, մանաւանդ տարեգլխոյն առաջին տոներուն օրերը մանաւոր այցելութեան նիւթ կ'ըլլան: Տարւոյն այս օրերն է որ զանոնք կը մաքրեն և կը նորոգեն:

Տարւոյն վերջի գիշերը իրենց նախահարցն հոգւոյն յիշատակին ճաշ մը կ'ընեն, և ինչպէս թաղման ճաշին, նոյնպէս ալ հոս կոկորդիլոսի պոչը յարգի կերակուրն է: Անոնց նուիրուած խորաններուն վրայ մոմեր կը վառեն, հոտաւետ փայտեր և խունկ կը ծխեն. և վերջն ալ իրենց արարողութիւններէն սահմանուած ողջոյնքը կու տան անոնց: Ի պատիւ մեռելոց ոսկէզօծ, արծաթազօծ, գոյնզգոյն և գրութիւններով ծեփուած թղթեր կը վառեն:

Նախնեաց հոգւոյն յիշատակին համար տրուած սեղանն օրն երկու անգամ է տարեգլխոյն առաջին երեք օրերը. երրորդ օրը փառաւոր վերջին հրաժարական սեղանը կը մատուցանեն անոնց, շատ մը հրազնտեր կը պայթեցունեն, և հոգիները կը ճամբեն: Ի վերայ այսր ամենայնի աւելորդապաշտ ժողովուրդը իրեններուն հոգիները չորրորդ առաւօտը կը ճամբէ, երեքմն նաև հինգերորդ առաւօտը, վասն զի նոյն առաւօտը մանտարինները և մեծամեծները իրենցները կը ճամբեն, որպէս զի ասոնք իրենց նուիրուած բազմաթիւ ընծաները անոնց կրել չտան: Խեղճ ռամիկը, որ կենդանութեան ժամանակ ծանր գերութեան մը տակ կը հեծէ, կը կարծէ թէ գերեզմանէն ալ անդին նոյնպէս է: Այս ամէն պաշտամունքն 'ի պատիւ նախնեաց յիշատակին կը կատարուին, և այս զաղափարը իւր պարզութեանը մէջ սրտաշարժ բան մ'ունի:

Աննամիցւոյն գերեզմանը չէ թէ միայն նուիրական տեղ մըն է իւր մահկանացու մարմինը պահելու համար, այլ նաև իր ոգւոյն, իր անձին և վերջապէս իր հոգւոյն բնակարանն է, որ խնամակալ աստուածոց կարգն անցնելով, կը հոգայ իր ընտանիքը և կը պաշտպանէ զայն:

Հին ժամանակներն ալ հեթանոսութեան ատեն մարդիկ ունէին իրենց առտնին խնամակալ աստուածները: